

Megjelent:

Radványi K.: A személyiség fejlődését és vizsgálatát nehezítő tényezők fogyatékossgal élő személyeknél. Erdélyi Pszichológiai Szemle VIII. évf. 1. sz. Kolozsvár, 2007. 1-30.o.

Dr. Radványi Katalin:

Személyiségfejlődést nehezítő tényezők fogyatékossgal élő személyeknél. Egy vizsgálat bemutatása.

1. Bevezetés, kérdésfeltevés

A pszichoszociális fejlődés Erik Erikson által leírt szakaszai közül a serdülőkor (12 – 20 év) jellemző krízise az identitás versus szerepkonfúzió (Erikson, 1963, 1968 in.: Carver & Scheier, 2003). Atkinson és munkatársai korábbi vizsgálatok eredményeit összegezve nem tulajdonítanak nagyobb veszélyhelyzetet ennek a szakasznak, mint a fejlődés többi eriksoni fázisának, kivéve, ha a gyermeke már korábban egyéb pszichés terhek nehezedenek. Ilyenkor a krízissel való megküzdés mindig extrém módon nehezített, nagyobb a veszélye a problémák elmélyülésének és kiterjedésének (Atkinson et al., 1995, 95-97 p.).

Néhány kérdés a sok közül, amely felvetődik a fogyatékossgal élő fiatalokkal való foglalkozás során. Hogyan tudnak megküzdenni a serdülőkori krízissel azok a fiatalok, akik valamilyen fogyatékossgal élnek? A megküzdést segítő illetve hátráltató tényezők közül melyek azok, amelyeknek ebben az időszakban az ő esetükben különös relevanciája van? Egyáltalán: milyen szempontok szerint választhatóak ki az eszközök, amellyel személyiségük alakulását figyelemmel kísérhetjük, illetve amelyek segítségével megtervezhetjük számukra az egyéni vagy csoportos tanácsadást, terápiát? Mely terület(ek) azok, amelyeket adott személynél különösen fontos megcélozni, személyiségfejlesztésre, énképe alakítására, vélt vagy valós problémái megoldására vagy pályaidentitása alakítására van - e szüksége? Esetleg fogyatékossga miatt a szülőkről való leválása kilátástalan, és ez a helyzet feldolgozhatatlan számára? Az adott probléma, valamint a serdülő személyisége a beavatkozás mely formáját engedi és igényli?

A kérdések részben speciálisak, részben nem, de az általános relevanciával bíró kérdések megválaszolásánál is találunk több, csak erre a helyzetre jellemző szempontot.

2. A személyiség alakulására ható tényezők fogyatékossgal élő személyeknél

2.1. Az önmegvalósítás és önértékelés akadályoztatása

Mire kell számítanunk fogyatékossgal élő személyek esetében, mire kell odafigyelni, mit kell megelőzni, illetve korrigálni?

Az érintettek életminőségét jelentősen befolyásolja személyiségfejlődésük (Sharon-Bortwick-Duffy1992; Suitsky, 2001, Radványi, 2006). A különböző típusú fogyatékossgok esetén eltérő mértékben, de korlátozódik a Maslow-féle elméleti szükséglet-hierarchia kielégíthetősége. Bármilyen téren (mozgás, értelmi és kommunikációs készségek, érzékszervi fogyatékossgok) tapasztalható az átlagostól eltérő jelentősebb mértékű negatív eltérés, a motívumok sérülnek. Már a fiziológiai szükségletek, a túléléshez szükséges motívumok tökéletes kielégítése is akadályozott lehet – gondoljunk a táplálékforrás felismerésére, elérhetőségére, a fizikai biztonságra, vagy az önvédelem megszervezésére. Ezek pedig már Maslow szerint is olyan tényezők, melyek kielégítése igen sürgetőbb, annak akadályoztatása rendkívül frusztráló lehet (Carver & Scheier, 2003). Ezek az úgynevezett hiányalapú motívumok, vagyis kielégítésük azt jelenti, hogy a személy valamilyen hiányállapottól szabadul meg. A szükséglet-piramis csúcsa felé haladva egyre inkább a szociális kontextus kerül előtérbe, ezek a motívumok „növekedés alapúak”, kielégítésük nem a kellemetlen helyzet elkerülésével, inkább a fejlődés (növekedés) iránti vágyal hozhatók összefüggésbe. Ilyenek pl. az elfogadás és önmegvalósítás szükségletei.

A következőkben néhány olyan tényezőt veszünk sorra, amelyek okai, illetve következményei lehetnek a fogyatékos ember frusztrációs helyzetének.

2.2. A megküzdési stratégiák alkalmazásának következményei:

A frusztráció megélése egyénre szabott dolog. Más - más dolog miatt frusztrálódunk, egyesek gyakran olyan helyzetekben is, amelyek másoknak nem

jelentenek gondot, hiszen egyéni képességeink, valamint azokkal kapcsolatos elképzeléseink igen eltérőek lehetnek másokhoz képest. Egyénenként különbözünk abban is, hogy bizonyos dolgok, helyzetek előfordulását észre vesszük-e, illetve, hogy azok milyen mértékben érintenek bennünket (frusztrációs tolerancia). Akinek magas a frusztrációs toleranciája, az nyugodtan képes viselkedni olyan helyzetekben is, amelyet egy átlagos ember már nehezen él meg, az alacsony frusztrációs toleranciájú ember pedig “kiborul tőle”, rosszabb esetben károsodik. Problémák esetén alkalmazott megküzdési stratégiáink, melyek során megpróbálunk szembeszállni a stresszel, ugyancsak különbözőek lehetnek

Problémaközpontú megküzdés esetén a személy a speciális problémára vagy helyzetre összpontosít, hogy a jövőben megpróbálja azt elkerülni vagy megváltoztatni. Ez irányulhat a környezetre, vagyis a személy az alternatívákat mérlegeli, illetve irányulhat befelé, vagyis önmagában változtat meg valamit (pl. az igény szintjét lejjebb szállítja). A szakirodalomban található vizsgálatok szerint az ilyen típusú megküzdési stratégiát alkalmazók kevésbé depressziósak, illetve a kevésbé depressziós személyek választják inkább ezt a fajta megküzdést (Atkinson et al. 1994). A fogyatékossgal élő személy számára a frusztrációs helyzet igen ritkán kerülhető el, kognitív sérülés esetén az elkerülés lehetséges módzatainak kiválasztása is akadályozott.

Érzelemközpontú megküzdés esetén enyhítjük a stresszkeltő helyzethez kapcsolódó érzelmi reakciókat, ha a helyzetet magát nem is tudjuk megváltoztatni például ha egy helyzet eseményei befolyásolhatatlanok Ide tartoznak:

- viselkedéses stratégiák (testmozgás, ivás, érzelmi támasz keresése)
- kognitív stratégiák (a probléma időleges félretétele)
- kérődző stratégiák (elszigeteljük magunkat a külvilágtól, saját érzelmeinken rágódunk)
- elterelő stratégiák (kellemes tevékenységbe menekülünk, amely növeli a kontroll érzését, pl. sport, mozi, játék a gyerekekkel)
- negatív elkerülő stratégiák (potenciálisan veszélyes tevékenységek, pl. erős ivás, önveszélyes viselkedés)

Nyilvánvaló, hogy a fogyatékossg ténye önmagában befolyásolni képes azt, hogy milyen fajta megküzdési stratégiát képes a személy alkalmazni. Értelmi sérülés

esetén az érzelmközpontú megküzdésnél sem képes a személy megfelelő kognitív stratégiákat alkalmazni. Így eleve beszűkül a lehetőségek köre. Az érzékszervi vagy mozgássérüléssel élő embernek ugyancsak korlátozottan van lehetősége viselkedéses, vagy elterelő stratégiákat alkalmazni.

2.3. Kommunikációs nehézségek, mint frusztrációforrások:

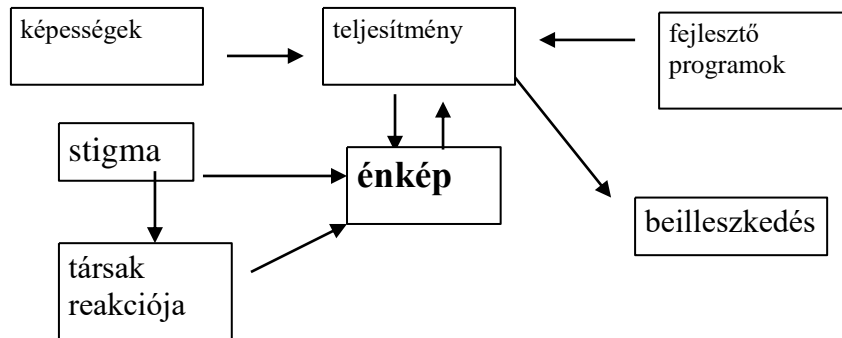
A frusztrációforrások közül érdemes kiemelni a kommunikációs nehézségeket. Minden élőlény életben maradásának elengedhetetlen feltétele, hogy környezetével adekvát módon kommunikálni tudjon. Amennyiben a környezettel való kapcsolatteremtés, kommunikáció valamilyen oknál fogva gátolt, az egyén ennek következtében súlyosan károsodhat (Montanini 1993, Horányi, Buda, 1988, Adam, 1996.). A nem elfogadó környezetben a fogyatékos személytől elvárják, hogy magasabb szinten kommunikáljon, mint ahogy arra minden erejét összeszedve képes. Bár önmagából a maximumot hozza ki, környezete azt nem érti meg, elégedetlen vele, és elégedetlenségének számtalan jelét adja, amely lehet egy felhúzott szemöldök, egy összeszorított száj, egy legyintés vagy akár egy lesújtó megjegyzés.

2.3. A környezet, mint tükör: előítéletek, a másság elfogadásának hiánya

Szülőkkel beszélgetve gyakran előbukkan az a fájó probléma, hogy az utcán megbámulják gyermeküket, sőt megjegyzéseket tesznek rájuk, vagy elfordulnak tőlük. Ez a fajta negatív attitűd a fogyatékos embereket kísérőkre is gyakran kihat.

A sérült fiatal előbb - utóbb szembesül ezekkel a pillantásokkal és megjegyzésekkel, átérzi kirekesztettségét, és még magas kognitív képességekkel is nehezen, vagy alig tudja feldolgozni az ilyen helyzeteket. A végeredmény kisebbségi érzés, állandó szorongás lesz, ennek következtében negatív viselkedésminták alakulhatnak ki (Radványi, 2002c). A negatív viselkedésmintákkal szemben az utca embere természetesen még kevésbé lesz elnéző (önelégülten igazolni látszik fogyatékosokkal kapcsolatos előítéleteit), ami további negatív visszajelzésekben nyilvánul meg (Radványi 2002b). Ennek a folyamatnak az eredményeként a fogyatékos embernek önmagáról negatív énképe alakul ki, ez pedig személyiségfejlődését nehezen korrigálható, rossz irányban befolyásolhatja.

Az énkép alakulására ható tényezőket Pálhegyi és Schwengeler (1996) a következőkben foglalják össze (1. ábra):

1.ábra: Az énkép alakulására ható tényezők(Pálhegyi és Schwengeler, 1996)

A fogyatékossgal élő személyek családjának kiemelkedő szerepe van ebben a folyamatban. A család védőfaktorként szerepelhet, jól működő család a feltöltődés, a tapasztalatszerés, biztonsgnyújtás helye. Ezért is fontos a családtagok (szülők, testvérek) mentálhigiénés segítése.(Lederberg, 1993)

A lekicsinylő, vagy gúnyolódó magnyilvánulások esetén az elfogadó légkörű család (közösség) visszavonulási helyet képez, érzelmi támaszt nyújthat. Itt a sérült ember önmagát adhatja, problémáit, szorongásait, bánatát megoszthatja a többiekkel. Ehhez persze olyan szűkebb környezet kell, amelynek tagjai őszintén vállalni tudják a sorsközösséget a sérült emberrel, meggyőzően képesek képviselni pozitív vonásait és értékeit. (Radványi, 1999)

2. 4. A tájékozottság hiánya.

Az előzőekben a személy önmagával és környezetével kapcsolatos problémáiról esett említés. A pozitív önértékelés, a biztos fellépés magában foglalja a tájékozottságot a tágabb környezetben is, olyan ismeretek birtoklását, amelyek hiányában az otthon küszöbén kilépve elbizonytalanodik, szorongani kezd a személy, és ennek következtében a fogyatékossg miatt adódó korlátokon túl még szűkebb kibontakozásra lesz lehetősége. A pozitív önértékeléshez felnőtt korban elengedhetetlenül szükség van egyfajta tájékozódásra a lakóhelyen és környékén, a társas kapcsolatokban, illetve saját magukkal kapcsolatosan. A reális énképbe a testi jellemzők, valamint a személyiségjellemzők egyaránt beletartoznak.

2.5.A leválás nehézségei

Családban felnövekvő gyermekek első és legfontosabb referenciaszemélyei a szülők, különösen az édesanya. Hosszú folyamat, amíg a gyermek képes leválni

szüleiről. A túl korai, erőltetett leválás, vagy a túl hosszú ideig történő kötődés egyaránt káros az egyén személyiségfejlődése szempontjából. A leválás alapfeltétele, hogy biztos énképpel és relatíve reális önértékeléssel rendelkezünk. Ellenkező esetben nagy a veszélye annak, hogy a személy túlzott dependenciaigényét más kapcsolatokban, kontrollálatlanul elégíti ki, ilyenkor könnyen kiszolgáltatottá válhat.

A szoros kötődés kiszolgáltatottsága normális fejlődés esetén a serdülőkorra drasztikusan csökken. Ehhez a fiatal embernek szüksége van a társak által tartott "tükörrre", amely segítségével felnőttre jellemző énképe alakul, és amely nagyban hozzásegíti őt a csoportra, kultúrára jellemző szocializációs normák belsővé válásához. Túl sokáig maradhat fenn a szülő és a gyermek között egy, a kisgyermekkorra jellemző szoros kapcsolat, ha nem segítik pozitív énképe alakulásában, ilyenkor szocializációja, vagyis beilleszkedése a társadalmi csoportokba nagymértékben gátolt lesz.

3. Személyiségvizsgáló módszerek

A serdülőkorban alkalmazott különféle személyiségvizsgáló eljárások a pályaválasztási tanácsadás, pályaidentitás kialakulásának gyakorlatában különösen hangsúlyosak lettek. A pályafejlődés során sajátos típust képviselnek azok, akiknél a személyiségfejlődés átmeneti, fejlődéslélektani törvényszerűségektől meghatározott krízisállapotai a pályaalakulás folyamatára is kihatnak. Ezek nem jelentenek azonban a választott pályára való alkalmatlanságot, csupán átmeneti krízisállapotok, amelyen jóval könnyebben túljutnak a kedvező pályaalakulási feltételekkel indulók, mint azok, akiknél ez a feltétel hiányzik (Ritoókné és Gelléri, 1982)

A szocializáció visszatérő tendenciájú zavarai esetén a beilleszkedést nem az képlelteti, hogy az illető pályaválasztása nem megfelelő, hanem az, hogy hiányoznak a szocializációs minták, ezen a területen nem tudják egyedül megoldani a problémáikat, ezért mindig új problémákkal találják szembe magukat, amelyek ugyan nem "pálya-természetűek", de pályájukra mégis hatással vannak. A pályaválasztást tulajdonképpen a szakma-identitás előzi meg, amelyet az én-identitás tesz lehetővé.

A személyiségvizsgáló módszerekre is vonatkozik valamennyi olyan kritérium, amely általában a tesztek előfeltétele, a megbízhatóság és az érvényesség.

A MPT Tesztbizottsága által 2001-ben kiadott “ Nemzetközi Irányelvek a Tesztalkalmazás Normáinak Kialakításához” (a Nemzetközi Tesztbizottság jóváhagyásával) pontosan szabályozza a technikailag világos, a helyzethez illő teszt kiválasztásának szempontjait (12 – 13.o.). Az itt felsoroltakat követve a tervezett eljárásra vonatkozóan a következő megfontolások adódnak:

A.) *Át kell tekinteni a lehetséges releváns tesztek soráról szóló kurrens információkat (pl. mintadarabok közül, független beszámolókból, szakemberek ajánlásaiból).*

Ennek a kritériumnak eleget téve szükséges röviden áttekinteni azokat a módszereket és teszteket, amelyeket a személyiségvizsgálatoknál alkalmaznak.

Skálázás: a személyt jól ismerő emberek helyezik el őt a szóban forgó személyiségvonás egy skáláján. (pl.: barátságos - barátságatlan). A skálázási eljárásokat alkalmazó tesztek közül ismertek Cattell vonásskálái.

Személyiség-kérdőívek: alkalmazásuknál a személy saját akcióiról és érzelmeiről számol be bizonyos helyzetekben. Ilyenek:

MMPI (Minnesota Multiphasic Personality Inventory):

Klinikusok személyiségdiagnosztikai munkáját segíti, a kérdésekre “igaz”, “nem igaz” illetve “nem tudom” válaszok adhatóak. Bizonyos válaszokat bizonyos személyiségvonások jellemzőinek feltételeznek (skizofrénia, szociális introverzió...) Súlyos személyiségzavarral rendelkező emberek kiszűrésére alkalmazzák.

CPI (California Personality Inventory):

Az MMPI-hoz hasonló teszt, számos tétele az MMPI - ból származik.

PIT (Persönlichkeits Interessen Test)

A tesztet eredetileg a szerzők személyiségdiagnosztikai eszközként használták elsősorban pályaválasztási tanácsadóknál az érettségi előtt álló vagy az érettségizett 18-19 éves fiataloknál az MMPI helyett. A vizsgálatot egyéni és csoportos formában is lehet alkalmazni. A vizsgálati személyek megállapításokat olvasnak, amelyeket meg kell ítélniük. Ha igaznak találják önmagukra nézve, egyetértenek vele, az igen választ kell bejelölni az első rubrikában. Amennyiben nem, a harmadik rubrikát kell bejelölniük, ha pedig nem tudnak dönteni, a középső

rubrikába kell jelet tenniük. Példa a kérdésekre: “Nem ítélem el azokat, akik alkalomadtán kihasználnak másokat”

Pszichoanalitikus módszerek – projektív tesztek

Rorschach – teszt: 10 darab, színes képet ábrázoló tábláról állapítja meg a személy, hogy mit lát a képen. A válaszokat három szempontból elemzik: lokalizáció, determináció illetve tartalom szempontjából. A Rorschach-teszt elemzése alapos felkészültséget és nagy gyakorlatot igényel, elemzését külön tanfolyamokon oktatják. TAT (Tematikus Appercepciók Teszt): használatánál meghatározott sorozatban adott különböző témájú képekre egy-egy történetet kell kitalálni. A vizsgálati eljárás elve, hogy a személy belevetíti a történetekbe tudatos és nem tudatos (elhárított) drive-jait, érzelmeit, értékeit, komplexusait és konfliktusait. A témák lehetőséget adnak arra, hogy a vizsgált személy interperszonális viszonyainak tartalma és dinamikája, valamint pszichodinamikus patternjei egyaránt felszínre kerüljenek (Komlósi és Kovács, 1981). 10 év alatti gyermekek részére a CAT – Child Apperception Test – elnevezéssel külön sorozat készült. A tesztet a klinikai pszichológusi munkában használják, feldolgozási, illetve értelmezési szempontjai kevésbé szigorúan kötöttek, mint más projektív tesztekéi (pl. Rorschach)

A projektív tesztek alkalmazásának problémája, hogy az értékelések szubjektívak lehetnek, ezért alkalmazásuk előzetes szupervíziós kontroll alatt történő gyakorlást igényel. Az értékelésnél a tesztfelvételnél elhangzottakon kívül más dolgokat is figyelembe kell venni (például a személy élettörténetét)

Szociális tanulásemélet: a személyeket gyakran úgy mérik fel, hogy megtanítják őket önmaguk megfigyelésére. Ide tartoznak azok a viselkedésterápiás eljárások, ahol a személyeknek naplót kell vezetniük.

Fenomenológiai vizsgálati módszerek: Az egyetlen érvényes információforrás maga a személy. Ide tartozik pl. az úgynevezett “szereprepertoár-teszt”, ahol táblázatban feltűntetik a személy számára fontos személyek körét, összehasonlításokat kell végeznie arra vonatkozóan, hogy közülük 2-2 miben hasonlít, illetve egy harmadik személytől miben különböznek (Atkinson et al. 1994)

B.) Meg kell győződni arról, hogy mi a teszt tartalmának fókusza, hatóköre és reprezentativitása, a sztenderd - csoportok megfelelése, a tartalom nehézségi szintje, stb.

Mivel a jelen vizsgálatba bevontak köre speciális szakiskolába, vagy hasonló intézményekbe jár, életkoruk a vizsgálati módszer kiválasztásánál fontos szempont. Nem lehet azonban pusztán arra hagyatkozni, hogy serdülőkorúak, nagyobb szerepet játszhat értelmi sérülésük, amely a módszerek kiválasztásánál sok szempont további figyelembevételét igényli. Így a probléma összetett: egyrészt olyan vizsgálati eljárás kiválasztására van szükség, amely a serdülő és kamasz fiatalok jellemző problémáira kérdez rá, másrészt a kérdések és feladatok nem lehetnek túl összetettek és bonyolultak, amely esetünkben az értelmezhetőséget negatívan befolyásolná. Szükség van arra is, hogy a válaszok gyengébb verbális készlet esetén, szűkebb fogalomtárral is megfogalmazhatóak legyenek, amelyek pedig a vizsgálat szempontjából relevánsak, értékelhetőek. A tartalom nehézségi szintje tehát egyrészt a serdülőkor bonyolultságára, a sérült fiatalok speciális személyiségére kell hogy kérdezzenek, ugyanakkor a módszer bonyolultsága, értelmezhetősége és a megválaszolhatóság az esetenként gyengébb kognitív kapacitáshoz kell, hogy igazodjon.

A személyiség összetevőinek valamennyi területét nyilvánvalóan a vizsgálat célját, lehetőségeit tekintve nem lehet és nem is szükséges bevonni a vizsgálatba. Figyelembe véve a serdülőkor jellemzőit, a szocializációra átlagosan leginkább hatással bíró személyiségjellemzőket, valamint azt, hogy bizonyos területekről a mindennapos tevékenységek közben megfigyeléssel információk szerezhetőek, a jelen felmérésnek azokra a személyiségjellemzőkre kell fókuszálnia, amelyek az egyén számára is sok esetben rejtetten maradnak (Pálhegyi, 1986, Gajdáty, 1984, Gelléri, 1984). Ilyen az önismeret, énkép, önértékelés köre, a partnerkapcsolati, kötődési igények, esetleg a frusztrációs szint, illetve a frusztrációs tolerancia.

C.) Kimutatott-e a mérés pontossága és megbízhatósága a releváns populációra nézve, és releváns-e a kívánt használatra nézve. A felmérni kívánt teszt-alanyok csoportjaival kapcsolatban mentes-e a szisztematikus eltérésektől.

Az itt felsorolt kritériumokkal kapcsolatosan sajnos egyértelmű válasz nem adható, ugyanis Magyarországon az általunk fellelt szakirodalomban az adott populációval kapcsolatos korábbi vizsgálatokban nem találtunk hivatkozást személyiségvizsgálatok sztenderdizált használatáról, csupán azok eredményeiről. Ily módon a vizsgálat eredményeinek értékelésénél az itt feltett kérdéseket is meg kell majd vizsgálni, válasz ezekkel kapcsolatosan biztonsággal csak ezután adható. Természetesen a vizsgálati eljárás kiválasztásánál előfeltevésekkel kell élnünk a későbbi pozitív válaszokat illetően.

D.) Elfogadható-e a vizsgálati eljárás azoknak, akik a használatában érdekeltek, beleértve azt, mennyire gondolhatják tisztességesnek és relevánsnak.

A vizsgálati eljárás egy fejlesztő program megvalósítása során kerül felhasználásra. A munka célját, következményeit illetően az érintetteket fel kell világosítani, és a módszerrel kapcsolatos kérdéseikre választ kell adni. A programban való részvétel nem kötelező, annak fontosságáról a fiatalokat meg kell győzni. Az életfeltételeik, lehetőségeik, kapcsolataik pozitív alakulása az általuk vágyott elemek közé tartoznak.

E.) A vizsgálati eljárás a gyakorlatban alkalmazható-e, beleértve a ráfordítási időt, árat és forrás szükségletet.

A jelen dolgozatban bemutatott vizsgálat célja egyben egy fejlesztő program kidolgozása és kipróbálása is volt.

A fejlesztő program vidéki intézményekben kerül megvalósításra. A vizsgálatokat Budapestről kijáró szakemberek koordinálják és végzik el. Ezért a vizsgálati csoport összetételén kívül a fent említett szempontok is annak figyelembevételét igénylik, hogy a vizsgálati eljárás ne legyen túl időigényes, a személyiség olyan területeire koncentráljanak, amelyek a további fejlesztő eljárások körébe bevonhatóak, a személyek további életvezetése szempontjából lényeges területeket érintsenek. A tesztek eredményeinek feldolgozása központilag történik, így az erre fordítandó időt nem szükséges figyelembe venni.

F.) A kiválasztás további szempontjai:

- A technikai dokumentáció megfelelő legyen
- A használat célja releváns és megbízható legyen
- A vizsgálati eljárások megítélése ne a nyilvánvaló kereskedelmi érdekeket képviselők tanácsai alapján történjen
- A releváns érdekelt felek kérdéseikre választ kapnak arról, hogy miért éppen a kiválasztott vizsgálati eljárások kerültek kiválasztásra.

A Nemzetközi Irányelvek külön foglalkoznak azokkal az esetekkel, amikor csökkent képességű személyekkel vesznek fel tesztek. Ezekben az esetekben még a következő szempontokat kell figyelembe venni:

1. Szakemberek véleményét szükséges kikérni azzal kapcsolatosan, hogy a különböző csökkent képességek milyen lehetséges hatással bírnak a teszt teljesítményekre.

2. A vizsgált személyeket tanácsokkal kell ellátni, és igényeiket, kéréseiket figyelembe kell venni.

Jó, ha a vizsgálatokat a gyógypedagógia területén is jártas szakemberek végzik, ez garanciát jelent a gyógypedagógiai szemlélet alkalmazására, a sérült emberekkel megfelelő kommunikációs kapcsolat kialakítására.

3. Ha a teszt-alanyok között hallás, - látás, - vagy mozgássérült, illetve egyéb csökkent képességű (pl. tanulási nehézségekkel küzdő, diszlexiás emberek vannak), megfelelő elrendezést kell használni.

Ennek a feltételnek a teljesítése ugyancsak az előző pontban leírtak alapján biztosított.

4. A tesztek módosítása helyett alternatív mérési eljárások (pl. megfelelőbb tesztek vagy más strukturált mérési módok) használatát kell megfontolni.

A jelen munka célja éppen az, hogy írásban rögzítsük azokat a megfontolásokat, amelyek a vizsgálati módszer(ek) kiválasztását indokolják. Az alternatív vizsgálati módszerek felsorolásával, a szempontok ütköztetésével célunk lehet az, hogy a legmegfelelőbb eljárást válasszuk ki.

5. A szükséges módosításokat a csökkent képességek természetéhez kell igazítani, és úgy megtervezni azokat, hogy a pontszámok érvényességére gyakorolt hatásuk minimális legyen.

6. A *teszt* vagy *tesztelési folyamat természetét érintő módosításokról* szóló információkat mindazoknak a rendelkezésére kell bocsátani, akik a *tesztpontszám* alapján járnak el, vagy azokat értelmezik minden olyan esetben, ahol az ilyen információ visszatartása egyébként torzítaná az értelmezést vagy helytelen döntéshez vezetne.

A vizsgálati eljárás célja, - vagyis hogy fejlesztő eljárások alapját képezze - egyben biztosítéka az eredmények megfelelő értelmezésének és kezelésének.

4. Vizsgálat fogyatékossgal élő fiatalok körében

4.1. Vizsgálati módszerek

A vizsgált személyekről *általános képet* kaphatunk néhány lényegre törő adat felvételével. Ezek az adatok általában a jelen állapotra vonatkoznak, illetve anamnesztikus jellegűek, melyek a személyiség különböző struktúráit feltáró vizsgálati eljárások eredményeinek értékeléséhez alapot nyújtanak.

További vizsgálatok:

Azoknál a vizsgálati személyeknél, ahol az írásbeli kifejezés nehézségei, a megértés nehézségei, esetleg más fogyatékossgok ezt indokoltá teszik, a vizsgálatvezető egyéni beszélgetés keretében tegye fel a kérdőívek kérdéseit, amennyiben szükséges, pontosítással tegye érthetővé azok értelmét, és az adott választ maga jegyezze le.

a.). Önismereti kérdőív öröklött és szerzett tulajdonságokról:

(Forrás: Bácskai Júlia: Az önismeret pszichológiája 1994, 23-24.o.)

Dilemmát jelent az énkeresés tinédzserkori szakaszában az a felismerés, hogy hasonlítunk szüleinkre. A serdülő fiatal gyakran vizsgálja a tükörben változó vonásait, és a szülőkhöz való hasonlítás attól függően, hogy milyen a szülő és a gyermek közti viszony, ez örömet, vagy riadalmat kelthet benne. Később mindenki felismeri a szülők viselkedésének elemeit magában, keressük, mi az öröklött, mi a szerzett és mi a tanult magatartásunkban. Ehhez a felismeréshez segít hozzá egy

könnyen kitölthető táblázat, melynek oszlopaiba és soraiba a következőkről kell megállapításokat tenni:

- Külső jegyek, adottságok /Anyámtól / Apámtól/
- Belső tulajdonságok, szokások /Anyámtól /Apámtól /
- Más vagyok a külsőmben - Más vagyok a tulajdonságaimban

A kitöltött táblázat egyrészt magát a vizsgált személyt hozzásegíti a hasonlóságok felismeréséhez, másrészt képet kaphatunk személyiségének rejtett dimenzióiról, amelyek a szüleivel való kapcsolati problémákra, identifikációs nehézségeire vonatkoznak.

b.) Önismereti kérdőív

(Forrás: Bácskai Júlia: Az önismeret pszichológiája 1994, 25-26.o.)

A kérdőív ismeretekkel szolgál a személy énképéről, külső-belső tulajdonságainak, adottságainak megítéléséről. A kérdőívet a vizsgált személyen kívül azzal párhuzamosan a szülő (nevelő) is kitöltheti. Ez érdekes összehasonlítási alapot képezhet az eltérő személyiségképek között, esetleg még azt is lehetővé téve, hogy a fiatal és a szülő (nevelő) közti esetleges konfliktusok háttérére fény derüljön.

Instrukció:

Kedves Barátunk!

Tapasztalatunk szerint mindenki más mértékben fogadja el önmagát olyannak, amilyen. Jobb napokon elégedettek vagyunk, máskor nem érezzük jól magunkat a bőrünkben. Jó lenne egyszer végiggondolni, milyen természetadta, örökölt adottságokkal és szerzett tulajdonságokkal tudunk megbékélni, mit sikerült elfogadni magunkban és mit kevésbé.

Ezért kérünk, osztályozd magad 1-től 5-ig az alábbiak szerint:

Az 5-ös azt jelenti: igen, elégedett vagyok, elfogadom, egyetértek. (Nem azt jelenti, hogy ennél jobb már nem is lehet...)

- Pl.:
- Általában elégedett vagyok a külsőmmel
 - Általában elégedett vagyok a tetteimmel

c.) Kapcsolat-kereső kérdőív

(Forrás: Bácskai Júlia: Az önismeret pszichológiája, 1994. 50.o.)

A partnerkapcsolatok alakulásában is jelentős változások állnak be a kamaszkorban. Az ellentétes neműekkel való barátkozások, együttjárások a szoros hasonló neműekkel kötött barátságok után az egészséges pszichoszexuális fejlődés mérföldkövei. A megfogalmazott kapcsolatkeresési tendenciák pedig egyben a társas-társadalmi beilleszkedés fontos elemei, amennyiben a kritika nélküli kapcsolatteremtések ellen hatnak.

A kérdőív bemutatkozásra, illetve társkeresésre vonatkozó kérdéseket tesz fel, pl.:

..... Életkorom:.....magasságom:.....

hajszinem:.....szemem:.....

Keresek:

életkorban:.....-tól.....-ig

.....magas.....hajú.....szemű

lányt fiút

Legfontosabb tulajdonságaim:

d.) *JEPO (Junior Eysenk Personality Questionair)*

(Forrás: Sziszik E. Iskolapszichológia 3., 1987)

„Útmutatás: Kérjük, válaszolj a következő kérdésekre úgy, hogy karikázd be a kérdés után szereplő igen vagy nem szót. Itt nincsenek helyes vagy helytelen válaszok, és egyik sem beugrató. Légy szíves gyorsan dolgozz, és ne töprengj túl sokat azon, hogy mi az egyes kérdések pontos értelme. Minden egyes kérdésre válaszolj, ne hagyj ki egyet sem.”

Ezután 86 kérdésre kell igen-nem választ adni, pl:

1. Szereted, ha sok izgalmas dolog történik körülötted?	I	N
2. Gyakran előfordul, hogy nem vagy rosszabb, mint a többiek, mégis csak téged vesznek elő a tanárok?	I	N

4.2. *A vizsgált személyek*

A vizsgálatok két helyszínen több csoportban, középiskolába járó fiataloknál történtek, a helyszínek Nyíregyháza és Bakonyoszlop – Sövénykút voltak.

Az intézmények speciális szükségletű fiatalok képzésére specializálódtak, így szempont volt a vizsgált személyek fogyatékosági típusa is. A felmérés során enyhe fokban értelmi fogyatékos (tanulásban akadályozott), mozgássérült, hallássérült, illetve halmozottan fogyatékos fiatalokkal töltötték ki a kérdőíveket.

1.Létszám:

Csoport	Osztály	Helyszín	Egyéb elnevezés	Létszám	vizsgálati sorszám
1.	1/11/A	Nyíregyháza	-	15 fő	1 - 15
2.	1/11/B	Nyíregyháza	Számítógépkezelő (használó) osztály	12 fő	16 - 27
3.	1/11/C	Nyíregyháza	Gépiró-és szövegszerkesztő osztály	16 fő	28 - 43
4.	2/14	Nyíregyháza	Szoftverüzemeltető osztály	7 fő	44 - 50
5.	Sövénykút 1.	Sövénykút	-	14 fő	51 -64
6.	Sövénykút 2.	Sövénykút	Mezőgazdasági munkás Gyorsítkeztetési eladó	12 fő	65 - 76
7.	Sövénykút 3.	Sövénykút	Gyorsítkeztetési eladó I	17 fő	77 - 93
8.	Sövénykút 4.	Sövénykút	Számítógép-kezelő	13 fő	94 -106

Össz: 106 fő

1.sz. táblázat: A vizsgálatban résztvevő csoportok

2. Nemek szerinti megoszlás:

nem	fő	százalék
1. fiú	68	65
2. lány	37	35

2.sz. táblázat: nemek aránya a vizsgált csoportban

Érdeemes lenne utánajárni, miből adódik, hogy a vizsgált népességben a nemek közti különbségek jelentősen a fiúk javára tolódnak el. A csoportok közötti aránytalanságokat

még értelmezhetjük a különböző szakmák választásával (nőies, illetve férfis szakmák), de ez nem ad teljes magyarázatot az egész vizsgálatban résztvevőkre vonatkozóan. Talán a lányoknak nagyobb az esélyük arra, hogy otthon maradjanak az általános iskola befejezése után.

3.Életkor:

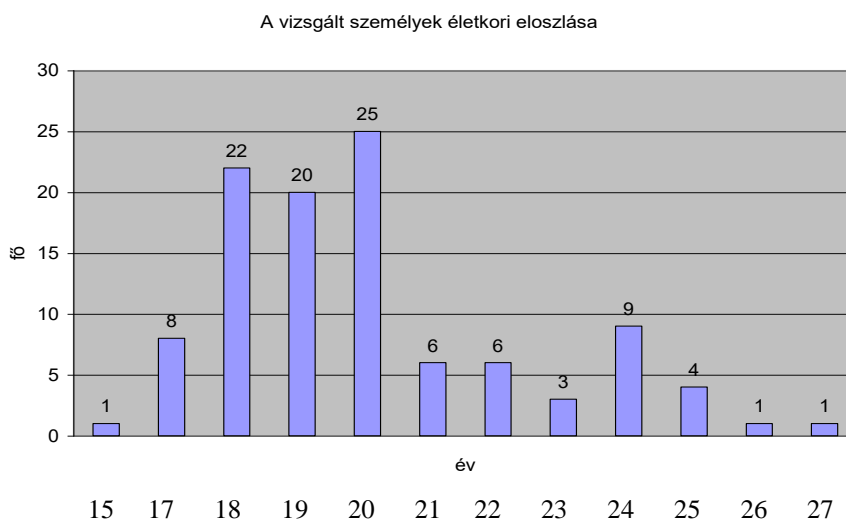
A vizsgált személyek 15 és 27 év közöttiek. Átlag: 20,03 év.

Közülük 67-en 18 és 20 év közöttiek, 15 éves, illetve 26 és 27 éves tanuló mindössze 1 - 1 fő.

Megoszlás:

Kor/év:	15	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	össz:
fő:	1	8	22	20	25	6	6	3	9	4	1	1	106
százalék:	0,9	7,5	20,8	18,9	23,6	5,7	5,7	2,8	8,5	3,8	0,9	0,9	100

3.sz. táblázat: Életkori megoszlás

1.sz.grafikon. életkori eloszlás

4. A sérülés jellege:

A vizsgált személyek sérüléseit jellegük szerint a következőképpen lehet csoportosítani:

- 1.Értelmi sérülés (tanulásban akadályozott-enyhe fokban értelmi fogyatékos) fiatalok.
- 2.Mozgássérülés

3.Látássérülés

4.Hallássérülés

5.Több sérülés együttes előfordulása az előzőek közül

6. Egyéb sérülés (beszédsérülés, belgyógyászati, "egyéb") lásd a továbbiakban: a grafikonokban az oszlopok számozása a csoportokat jelöli

Az egyes fogyatékosági típusok részvétele a csoportban:

Típus:	1	2	3	4	5	6
fő:	48	22	6	3	12	15
százalék:	45,3	20,8	5,7	2,8	11,3	14,2

4.sz.táblázat: Sérülésspecifikus megoszlás a vizsgált csoportban

A legtöbben enyhe fokban értelmi fogyatékosok, a legkevesebb a hallássérült fiatal. Az átlagpopulációban való megoszlás leképződése mellett esetleges faktorként a társadalmi integrációs lehetőségek különbözőségei is számba jöhetnek.

2.sz.grafikon: Sérülésspecifikus megoszlás (lsd.: 4.sz. táblázat)

4.3. A vizsgálat eredményei

1. A JEPQ (Junior Eysenck Personality Inventory) személyiségvizsgáló kérdőív eredményei

a.) Átlagok alszámaként:

Csoport	Extroverzió	Neuroticitás	Pszichoticitás	Hazugság
1	14,08	13,15	5,46	11,23
2	13,42	14,67	6,42	10,00
3	12,53	11,13	4,00	11,20
4	9,71	12,71	5,29	13,00

5	13,50	12,79	6,00	15,71
6	15,33	12,00	4,17	13,33
7	13,00	12,50	5,25	8,69
8	16,38	12,38	5,15	13,62
Összes átlag:	13,67	12,62	5,20	11,97

5.sz.táblázat: Átlagok alskálánként

b. Nemek közti különbségek a vizsgált csoportban:

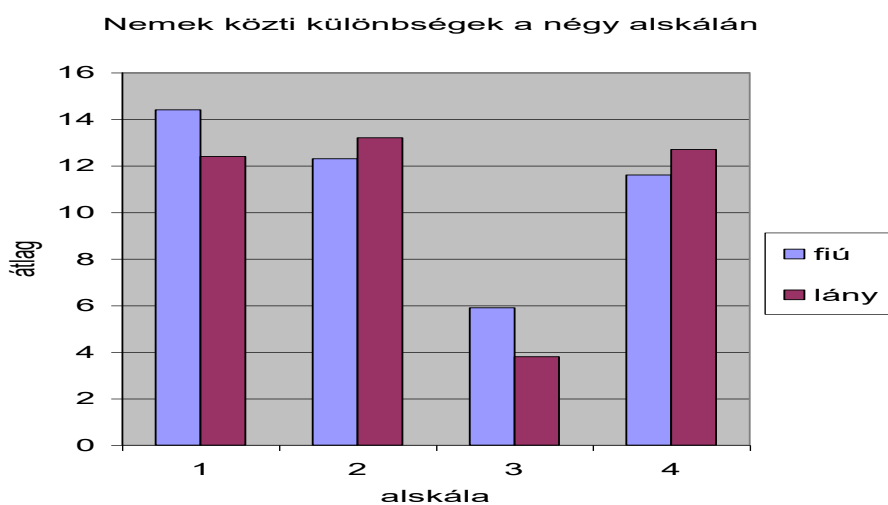
Nem	E	N	P	L
fiú	14,35	12,30	5,34	11,58
lány	12,42	13,19	3,83	12,69

6.sz. táblázat: Eredmények: nemek közti különbségek

Összehasonlításul: a magyar JEPQ alskáláinak átlagai és szóródásai:

	E		N		P		L	
	átlag	SD	átlag	SD	átlag	SD	átlag	SD
fiúk	16,45	3,41	8,94	4,83	2,84	2,27	11,22	5,35
lányok	14,44	3,70	9,27	5,13	1,64	1,75	13,95	5,35

7.sz. táblázat: Magyar átlag nemek szerint

3.sz. grafikon: Nemek közti különbségek a négy alskálán

Alskálák: (jelmagyarázat a 3. sz. grafikonhoz)

1 = Extraverzió

2 = Neuroticitás

3 = Pszichoticitás

4 = Hazugság / L

A vizsgálat alapján valószínűsíthető, hogy a fogyatékoság ténye az introverzió irányába befolyásolja a személyiség alakulását.

Itt azonban nem pusztán egy erősebb tendenciával találkozunk az introverzió irányába, hanem jelentős eltolódást tapasztalhatunk. A magyarországi átlagot leginkább a 8. csoport közelíti meg, legjelentősebb a lemaradás a 4-es csoportnál.

Mivel a szociális kapcsolatteremtések és az önérvényesítő magatartás jelentősen inkább az extrovertált viselkedést feltételezik, a vizsgálati személyeknél *fontos a fiatalok ezirányú személyiségfejlesztése.*

A **neurotikusság** dimenzió a következő vonásokat méri:

- figyelem koncentráció zavar
- pesszimizmus, életuntság
- "lelkizés", aggodalom, lelkiismeret furdalás
- nyugtalanság
- érzékenység, sértődékenység
- kudarcélmények
- szomatizálás

Figyelemfelhívó a vizsgált csoport átlagának eltérése az átlaghoz képest (mintegy másfélszeres eredmény). Nyilvánvaló, hogy szorongásaik oldásával, helyzetfelismerésük javításával, frusztrációs toleranciájuk emelésével, esetleg megküzdési stratégiáik változásával *fel kell venni a harcot az erős neurotikus tendenciák ellen.*

A **pszichoticizmus alskála** a következőket tárja fel: - rosszindulat, - kajánság, - agresszió, - szadizmus, - ellenségesség, - paranoid hajlam.

A személyeket magas pontszámmal nonkonformitással, a - és antiszocialitással méri. Mivel ez az alskála a legkevésbé megbízható (0,62), és a készítők felhívják a figyelmet

arra, hogy serdülőkorban a bizarr viselkedés-igény és az aszociális tendenciák más konnotációval bírnak, mint kialakult személyiségnél, az eredmények értelmezésével óvatosan kell bánnunk. Ez az a terület, ahol a vizsgált személyekről alkotott összbenyomás, a háttértényezők ismerete, valamint a többi vizsgálat eredményeinek összevetése elengedhetetlenül szükséges az eredmények értékeléséhez, amelyet minden esetben egyénileg kell megtennünk. Míg a neuroticitás skálán a lányok magasabb, itt alacsonyabb átlagot mutatnak.

A negyedik az úgynevezett **hazugság-skála**, tételei a következőket érintik:

- mohóság, egoizmus, - a tilos vonzása, - engedetlenség-engedelmisség, -altruizmus, figyelmesség, rendszeretet, - szabálytudat, lelkiismeretesség. Bár a kitöltés megbízhatóságának mércéjeként került a kérdőívbe, később a szociális konformitás, a társadalmi elvárásoknak való megfelelés igényének mutatója lett. Ezen a területen a vizsgált csoport a magyar átlag eredményeit nagyon kis lemaradással követi. A skála értékei átvitt értelemben a társadalomban ható konformizáló tendenciákat és a mássággal kapcsolatos tolerancia-faktort is kifejezik.

Jóllehet a skálákon kapott átlagok a magyar átlagtól az előbbieken említett módon és mértékben eltérnek, a nemek közti különbségek tendenciái megfelelnek a magyar átlagnak, ez azt jelzi, hogy a teszt adekvát az adott csoportra.

c.) Összefüggések a JEPO vizsgálat alapján

Korrelációs mátrixba vonva az eredményeket, következő szignifikáns összefüggések adódtak (Pearson korreláció, SPSS matematikai statisztikai programcsomag):

területek	korreláció	szign. 2 oldalú
nem - extr. skála	- 0, 21	p < 0,05
nem - pszich. skála	- 0,41	p < 0,01
kor - extr. skála	- 0,22	p < 0,05
sérülés - hazugság	- 0,24	p < 0,05
neurot. - hazugság	- 0,35	p < 0,01

pszichotic.-hazugság	- 0,29	p < 0,01
----------------------	--------	----------

8. táblázat:A JEPQ eredmények kapcsolatai

Az összefüggések értelmezésénél feltétlenül vegyük figyelembe, hogy valamennyi esetben negatív összefüggésekről van szó, amelyek a kor esetén az évek számát, a sérülés esetén a sérülés súlyosságát is, a többi alskálánál az elért pontszámokat jelenti. Vagyis a nemek közül a fiúk szignifikánsan inkább extrovertáltak, illetve szignifikánsan pszichotikusabbak. A sérülés jellegét tekintve az értelmi sérültekre inkább volt jellemző a magasabb "hazugság-skála" érték, mint pl. a halmozottan sérültekre, stb. Úgy tűnik, a neuroticizmus és a pszichoticizmus alskálákkal mért jellemzők egyaránt negatívan kapcsolódnak a "hazugság-skála" értékeihez. A kérdőív alskálái közti korrelációk a vizsgálati eszköz megbízhatóságát támasztják alá.

Összefoglalás

Fogyatékossgal élő, serdülő, illetve fiatal felnőtt személyek társadalomba való beilleszkedése a velük való foglalkozás legfőbb célja. Szociális kapcsolataikat, munkahelyi beilleszkedésüket, egész életüket döntően befolyásolják személyiségjellemzőik – amelyek természetesen nem választhatóak szét a környezeti hatásoktól, amelyek egész életük során érik őket.

Én - tudatosságuk kialakulása előfeltétele saját érdekeik megfogalmazásának, reális énképük, pozitív tulajdonságaik pedig a munkában való beválásnak előfeltételei. Közülük sokan lennének képesek hatékonyabb életvitelre, ha személyiségük alakulásában több segítséget kaphatnának, nem utolsó sorban járulékos pszichés zavarok kevésbé okoznák gyakran problémás beilleszkedésüket. A nyitott, együttműködő, kiegyensúlyozott személyiségű emberek jobb kapcsolati készsége nem csupán saját elfogadásukat segíti elő, hanem az összes, fogyatékossgal kapcsolatos előítélet csökkentéséhez is hozzájárul.

Jelentőségéhez képest a mai napig kevés szakirodalom áll rendelkezésünkre ebben a témában. Az ismertetett felmérés erre a problémára kívánta felhívni a figyelmet.

Felhasznált irodalom:

Adam, H.(1996): Mit Gebärden und Bildsymbolen kommunizieren.

Edition Bentheim, Würzburg.

Atkinson, R.L. – Atkinson, R.C. –Smith, E.E.- Bem, D.V (1996).: *Pszichológia*
Osiris-Századvég Kiadó, Budapest

Bácskai J.(1994): Az önismeret pszichológiája Hunga-Print, Budapest

Buda B.(1988): A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei
Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest

Carver, C. S. – Scheier, M. F. (2003): Személyiségpszichológia. Osiris Kiadó, Budapest

Gajdáty Kata (1983): A Lüscher-teszt felvételi technikája, értékelése és elemzése.
Országos Pedagógiai Intézet kiadványa, Budapest

Gelléri J. (1984): A PIT felhasználása a pályaválasztási pszichológiai tanácsadásban.
Országos Pedagógiai Intézet kiadványa, Budapest

Horányi Ö. (2003): Kommunikáció I-II. (második bővített és javított kiadás) General
Press

Komlósi A.- Kovács Á. (1981): A TAT teszt értelmezése, felhasználási lehetőségei a
pályaválasztási pszichológiai szaktanácsadás során. Országos Pedagógiai
Intézet kiadványa, Budapest

Lederberg, A (1993): Deafness and Mother-Child and Peer Relationships. In.:
Marcharu, M.- Clark, M.D.: Psychological Perspectives on Deafness.
Lawrence Erlbaum Associates, London 93-121.

Montanini Manfredi, M. (1993): Emotional Development of Deaf Children In.:
Marcharu, M.- Clark, M.D.: Psychological Perspectives on Deafness.
Lawrence Erlbaum Associates, London 49-63.

Nemzetközi Irányelvek a Tesztalkalmazás Normáinak Kialakításához (2001) MPT
Tesztbizottsága, Budapest

Pálhegyi F. (1986): A személyiség jellemzése. In.: Lányiné Engelmayer Á. (szerk).:
Az áthelyezési vizsgálat I. Tankönyvkiadó, Budapest, 117-124.

Pálhegyi F. – Schwengeler, B.(1996): Egészséges önértékelés. – Mennyit érek?
Ethos Kft, Budapest

Radványi K.(1999): "Ki vagyok én?" Szempontok értelmileg akadályozott gyermekek
önismeretének fejlesztéséhez. B.G. Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola
Kiadványa, Budapest

- Radványi K. (2002b): A Down - szindrómás emberek helyzete a faji előítéletek tükrében. "Kapcsolatok" MAGYE Értelmileg Akadályozottak Szakosztályának kiadványa Budapest, 2002. május
- Radványi K.(2002c): Magatartás - és viselkedésproblémák értelmi akadályozottság esetén. Gyógypedagógiai Szemle 2002 / 2. 118 - 128.
- Radványi K.(2005)(szerk.): Habilitáció – rehabilitáció. A sajátos nevelési igényű tanulók fejlesztése a habilitációs - rehabilitációs órák keretében. Tematika és tananyag a pedagógusképző karok számára. HEFOP – Sulinova.
- Radványi K.(2006): Életminőség mérése és javítása fogyatékkal élő emberek életében.. Kapocs Szociálpolitikai Folyóirat V. évf. 5. szám, 2006. október, 10 – 15.
- Ritoók P.-né – Gelléri J. (1982): A pályaválasztási tanácsadás problématípusai. A tanácskérő és a tanácsadó interperszonális kapcsolatának néhány jellegzetessége, különös tekintettel a gimnazisták elvárásaira. Országos Pedagógiai Intézet kiadványa, Budapest
- Sharon A., Bortwick-Duffy (2004): Quality of Life and Quality of Care in Mental Retardation. In.: Rowitz,L.(ed.): Mental Retardation in the Year 2003. Springer – Verlag , New York 52-66.
- Suitzky, H. N. (2001). Personality and Motivational Differences in Persons with Mental Retardation. Lawrence Erlbaum Associates, London
- Sziszik E. (1987): A JEPQ személyiségkérdőív ismertetése. Iskolapszichológia 3. ELTE, Budapest

A témához kapcsolódó egyéb javasolt irodalom:

- Bagdy E. - Telkes J.: személyiségfejlesztő módszerek az iskolában
Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.
- Balkay S. – Hodászné Sarkady K.(1980): Értelmi fogyatékos serdülők összehasonlító személyiségvizsgálatai. In.: B.G. Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Évkönyve IX., Budapest, 615 –627.
- Barrett, J. – Williams, C.(1990): Teszteld önmagadat! Glória Kiadó, Budapest
- Farkas M. (1998a): Látássérült fiatalok pályaszocializációja. Számítástechnikai programozó szak. B.G. Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Budapest,.

- Farkas M. , (1998.b): Hallássérült fiatalok pályaszocializációja. Számítógép-kezelő szak. B.G. Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Budapest
- Fürcht L.- Hegyiné F. G.- Martonné T.M.- Szitó I.(1988): Tanulási készség tréning serdülők számára. Iskolapszichológia 14. ELTE, Budapest
- Herr, S.S. (2004) Legal Protection with special needs. In.: Rowitz,L.(ed.): Mental Retardation int he Year 2003. Springer – Verlag , New York 279-289.
- Illyés S. (1981):A látószerv károsodásának hatása a gyermek személyiségfejlődésére. In.: Pálhegyi F. (szerk.): Látássérültek személyiség - és csoportproblémái. Tankönyvkiadó, Budapest
- Kalamár H.(1988): Kreativitás- és kommunikációfejlesztés serdülők önismereti csoportjában. Iskolapszichológia 11. ELTE, Budapest
- Kemény F.: Mozgássérült fiatalok pályaszocializációja. B.G. Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Budapest, 1998.
- Kemény F.: Tanulásban akadályozott fiatalok pályaszocializációja. B.G. Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Budapest, 1998.
- Magyar J.(1988): Egy kiscsoportos fejlesztő program kísérlete. Iskolapszichológia 13. ELTE, Budapest
- Pálhegyi F.(1981): Személyiséglélektani kalauz. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Radványi K.: A pedagógia terén alkalmazott csoportok jellegzetességei In.:Válogatás a KKBK képzés 1994. évi dolgozataiból Csoportanalitikus Kiképző Társaság, Budapest, 1994.
- Radványi K. (1998): Önismeret, tájékozódás értelmileg akadályozott felnőtteknél Értelmi Fogyatékosok és Segítőik Országos Érdekvédelmi Szövetsége Kiadványa Budapest,
- Radványi K.(2002a): Személyiségfejlesztő eljárások alkalmazása serdülőkorú értelmi vagy más fogyatékosággal élő fiataloknál. Nemzeti Gyermek és Ifjúsági Közalapítvány, Kézirat, Budapest
- Ranschburg J.(1999): Pszichológiai rendellenességek gyermekkorban Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- A beszéd és a kommunikáció zavarai 111 – 119.
- Rudas J.(1990): Delfi örökösei. Önismereti csoportok: elmélet, módszer, gyakorlatok. Gondolat Kiadó, Budapest

Útmutatás a “Thematic Apperception Test” klinikai alkalmazásához Pszichiátriai
Rehabilitációs Intézet, Intaháza